

Psychoanalytische Perspektieven, 1999, nr. 37/38.

VAN MEMORABILIA NAAR MEMORANDA OVER DE HERINNERINGSARBEID IN DE HISTORIOGRAFIE¹

Filip Geerardyn & Jeroen Deploige

Ankerpunten

Toen Sigmund Freud in 1895, in zijn *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie*, een eerste poging deed om hetgeen hij geleerd had vanuit zijn klinische praktijk in theorie te brengen, schreef hij onomwonden dat een psychologie die naam waardig een verklaring moet kunnen bieden voor de psychische functies van het geheugen en het bewustzijn (Freud, 1950a).² Met deze opvatting schaarde hij zich langs de kant van de filosofen en de psychologen die in hun pogingen om de menselijke psyche te doorgronden aan genoemde functies steeds een centrale plaats hebben toegekend. Bovendien werd hij hierin gesterkt door zijn empirische ervaring met de kliniek van de psychopathologie.

In 1885, tijdens zijn studieverblijf in de Parijse Salpêtrière bij Jean-Martin Charcot, had hij namelijk kennis gemaakt met het rijke palet aan symptomen van de hysterica. Charcot, die de ambitie koesterde om het klinisch beeld van de histerie wetenschappelijk te gronden, zag zich genoodzaakt om uit te wijken naar het veld van de psychologie. Zijn klinische demonstraties met behulp van hypnose toonden immers aan dat een hysterisch symptoom naar believen kon worden opgeroepen en ongedaan gemaakt door middel van psychische beïnvloeding. Charcot voelde ook goed aan dat de toenmalige neurofysiologie geen afdoende verklaring kon bieden voor dit fenomeen. Hier was een taak weggelegd voor een nog te construeren psychologie waarvan hijzelf hooguit de eerste bouwstenen kon aanreiken. Dat het mogelijk was om door krachtig inspreken op zijn patiënten verlamningsverschijnselen op te wekken,

1. Naar aanleiding van P.J. Geary (1994).

2. Omtrent het epistemologisch statuut van het nooit tijdens Freuds leven gepubliceerde *Ontwerp* bestaat een hele polemiek. Anders dan wijzelf voorstaan, geldt dit manuscript voor sommige auteurs als Freuds laatste poging om te voorzien in een neurologische of zelfs fysiologische theorie van het psychisch functioneren (Geerardyn, 1993: 181-266).

vertaalde zich in de notie van "krachtige voorstellingen" die vanuit het psychisme de symptomen determineerden.

Deze hypothese werd ondersteund door hetgeen Freud vervolgens leerde uit het werk van Hypollite Bernheim en Josef Breuer. Eerstgenoemde toonde in zijn kliniek te Nancy experimenteel aan dat er geen sprake kon zijn van een echt vergeten van wat er tijdens de hypnotische slaap gesuggereerd werd aan zijn patiënten. Daarmee onderschreef hij de hypothese van het bestaan van verschillende bewustzijnstoestanden. Enerzijds is er de normale bewustzijnstoestand waartoe elkeen gemakkelijk toegang heeft, anderzijds de hypnotische bewustzijnstoestand die slechts moeizaam toegankelijk is en van waaruit de gesuggereerde voorstellingen hun invloed uitoefenen. Maar het is vooral in de ziektegeschiedenis van Anna O. zoals beschreven door Breuer, aangevuld met zijn eigen ervaringen in het veld van de psychopathologie, dat Freud gesterkt werd in zijn opvatting dat de hysterica ziek is aan haar reminiscenties, aan haar geheugen.

Het geheugen geproblematiseerd

Diezelfde ervaring weerhield er hem nochtans van om inzake het vraagstuk van de pathogene herinnering of het werkzame geheugen al te eenvoudige schema's te hanteren. Waar Jozef Breuer nog meende dat het louter uitspreken van alle herinneringen die geassocieerd zijn met het hysterisch symptoom volstond om een therapeutisch resultaat te bekomen, was Freud een radicaal andere mening toegedaan. In het laatste hoofdstuk van de *Studies over hysterie* legt hij er de nadruk op dat het doel van de therapie erin bestaat de patiënt te brengen, doorheen en voorbij het louter uitputten van het geheugen door de herinneringsarbeid, tot het symboliseren van datgene wat nooit eerder gesymboliseerd werd (Breuer & Freud, 1895d: 348). Een echo van deze opvatting over het statuut van het spreken als psychische act in de psychoanalytische setting vinden we veel later terug bij Jacques Lacan. In zijn seminarie over de technische geschriften van Freud stelt hij dat de historiografie die aan de orde is in een psychoanalyse een *herschrijven* van de levensgeschiedenis betreft en dus niet te reduceren is tot het terugvinden van een aantal verdrongen, ontbrekende elementen (Lacan, 1975: 19).³

Waar men in de psychologie ter verklaring van het geheugen soms zijn toevlucht neemt tot de vergelijking met de computer waaruit naar believen databestanden kunnen worden opgeroepen (Vroon, 1985), noopt de

3. Een grondig in kaart brengen van Lacans opvattingen over geschiedenis en geschiedschrijving valt buiten het bestek van dit artikel.

psychoanalytische ervaring tot een meer dynamische opvatting van de herinneringsarbeid. Steun hiervoor kan intussen ook gevonden worden bij andere disciplines. Zo heeft de Amerikaanse medicus en filosoof Israel Rosenfield een tiental jaren geleden op bevattelijke wijze en zich voornamelijk baserend op neurologisch-klinische en taalkundige waarnemingen, overtuigend komaf gemaakt met de statische computer-metafoor (Rosenfield, 1991). Hij kiest resoluut voor de recente theorie van het "neuraal darwinisme", gelanceerd door de neurofysioloog en Nobelprijswinnaar Gerald M. Edelman (Edelman, 1987; 1989; 1992). Met deze laatste beweert Rosenfield dat herinneringen geen exacte herhalingen vormen van beelden in iemands brein, maar hercategorisering zijn binnen welbepaalde contexten, waardoor de hersenen kunnen doorgaan voor de creatieve generatoren van het geheugen. Pertinent hierbij is zijn hulde aan Freud als pionier met betrekking tot het ontstaan van een dynamische opvatting van het geheugen, zelfs al zijn intussen een aantal van diens denkbeelden door de fysiologie achterhaald (Rosenfield, 1991: 157-192).

Historiografie

Uiteraard vormen het geheugen en de herinnering ook in de historiografie centrale vraagstukken en het is dan ook de bedoeling van voorliggend artikel om precies enkele van de bevindingen van de geschiedschrijvers onder de aandacht te brengen en te confronteren met de psychoanalytische opvatting van het geheugen.

Zo hebben historici zich vanouds bekommerd om het probleem van de *selectie* van bronnenmateriaal in de geschiedschrijving. Polybius bijvoorbeeld kaartte al in de tweede eeuw voor onze tijdrekening het *verzwijgen* van feiten aan en maakte het onderscheid tussen de misleidende verzwijging of onoprechtheid, de oordeelkundige selectie en de weglating uit gebrek aan inzicht (Vercruyssen, 1984; Devroye & Kemp, 1956). Ook al zijn historici zich terdege bewust van het onvermijdelijke "geconstrueerde" karakter van hun pennevruchten, toch blijft hun ongrijpbare ideaal normaliter steeds het achterhalen van de historische "waarheid" (Lorenz, 1990: 36-56). Elke vorm van waarheidsverdraaiing ligt dus heel gevoelig. Het selecteren van bronnenmateriaal is er één van, naast andere vormen zoals verzinnen, overdrijving en minimalisering, ... of combinaties daarvan. Komt daar nog bij de vraag naar het motief van de selectie. Zo had Polybius in het door hem voorgeschreven "oprechtheidsonderzoek" van de historische getuigenis aandacht voor zowel motieven die met de situatie van de waarnemer in verband stonden

– de "dwang der omstandigheden" – als voor meer psychologische motieven van de selectie – "roemzucht, sympathie en antipathie".

Deze drie elementen, namelijk de operatie van de selectie van materiaal, het onderzoek naar het motief of het verlangen dat deze selectie determineert en de vraag naar het statuut van de waarheid, verenigen de theoretische geschiedenis en de psychoanalyse met elkaar.⁴ Dit werd al in 1977 duidelijk gemaakt door een korte bijdrage van de bekende Franse mediëvist Georges Duby aan het themanummer *Mémoires* van de Nouvelle revue de psychanalyse (Duby, 1977: 213-220). In dit artikel vraagt Duby zich af wat wij over de werking van het geheugen van 12de-eeuwse mensen te weten kunnen komen. Deze vraag ontleent volgens hem haar historische relevantie aan het feit dat het toenmalige "collectieve geheugen", dat slechts zeer ten dele via geschreven teksten werd overgedragen, als de werkelijk regulerende drager van de maatschappelijke orde en verhoudingen functioneerde. Bij wijze van voorbeeld analyseert Duby de laat-12de-eeuwse *Historia comitum Ghisnensium et Ardensium dominorum*, een familiechroniek geschreven door een zekere priester Lambert in opdracht van de heren van Ardres die kort tevoren, via huwelijkspolitiek, met de graven van Guînes in alliantie waren getreden. Aangezien het kerkelijke incestverbod een familiaal geheugen over zes generaties vereiste, wist Lambert voor de eerste honderdvijftig jaar van zijn familiegeschiedenis nog vrij waarheids-getrouw de genealogie van zijn opdrachtgevers te reconstrueren. Voor de periode die nog verder terug in de geschiedenis reikte, kon hij daarentegen nog slechts enkele schaarse namen oproepen en verwaterde zijn verhaal tot een legendarisch amalgaam van fictie en historie.⁵ Aan de hand van deze casus besluit Duby dan ook dat het familiegeheugen bijzonder selectief was: van de daden van zowel levenden als doden werden slechts deze onthouden die gemakkelijk en effectief konden worden ingepast in het educatieve vertoog van de familiale geschiedschrijving. In functie van die pedagogische – of zo men wil legitimerende – doelstelling werden herinneringen probleemloos gemanipuleerd, vervormd en aangepast aan de behoeften van het heden.

4. Onder "theoretische geschiedenis" verstaat men de wetenschapsfilosofie achter het historisch *métier*, hetgeen betekent dat "niet het verleden zelf wordt onderzocht, maar alleen de manieren waarop dit verleden door historici gereconstrueerd wordt" (Lorenz, 1990: 14).

5. Een uitstekende synthese van het meer algemene onderzoek naar de middeleeuwse historiografische praktijken en idealen is te vinden bij Guenée (1991).

"Phantoms of Remembrance"

Een verdere historische verdieping van deze problematiek heeft vrij lang op zich laten wachten. In 1994 verscheen echter van de hand van een andere mediëvist, de Amerikaan Patrick J. Geary, het boek *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millenium*. Deze ongemeen fascinerende studie, waarin een innoverende en prikkelende theorie aan concrete en degelijk uitgewerkte casussen wordt gekoppeld, is in geschiedkundige kringen al goed op weg om het statuut van "klassieker" te verwerven. Zelfs al kan men Geary op basis van dit boek nog niet van enige psychoanalytische "besmetting" verdenken, zijn onderzoek vormt tevens een uitgelezen aangrijpingspunt om te focussen op enkele gemeenschappelijke belangen van historiografie en psychoanalyse.

Centraal in Geary's boek staat de vraag hoe omstreeks het jaar 1000 het verleden werd gepercipieerd, gemodelleerd en doorgegeven aan de volgende generaties. Welke selectiemechanismen speelden hierbij en wat werd aan de vergetelheid prijs gegeven? Deze onderzoeksvraag is belangrijk omdat ze niet alleen inzicht in de laat-10de- en 11de-eeuwse historische perceptie nastreeft, maar ook ons huidige beeld van de "vroege Middeleeuwen" problematiseert. Aangezien er bijzonder weinig bronnen uit die tijd bewaard zijn, is – zo stelt Geary – veel van wat wij nu over de vroegste Middeleeuwen weten, bepaald door het beeld dat 11de-eeuwse auteurs hebben opgehangen toen die hun verleden hebben vorm gegeven in functie van hun eigen sociale en politieke context.

Dit onderzoeksproject werd aanvankelijk met de nodige scepsis onthaald. Hoe zou men er bijvoorbeeld in kunnen slagen om datgene wat vergeten werd, alsnog te achterhalen, om zo het proces van selectie en transformatie te analyseren? Geary zelf was zich niettemin bewust van het gevaar dat historici lopen om, wanneer zij de "stiltes" uit het verleden willen beluisteren, die vroegere stiltes op te vullen met wat hen goed uitkomt. Maar, zo verantwoordt hij zich in zijn woord vooraf, "(...) perhaps it is not so much the silences that I have tried to hear in the texts I have studied as the whispers, those faint rustlings of the past which can at times announce that which is more important than the tumult to which we are first attracted" (Geary, 1994: xiv).

Hij beseft tevens ten volle dat het contextgebonden proces van herinneren en vergeten omstreeks de eerste millenniumwende geen uniek gegeven is. Toch bieden deze decennia hem een erg interessante periode om dit proces te bestuderen. Nadat Noormannen, Magyaren en Saracenen gedurende lange tijd voor een zeker gevoel van onveiligheid hadden

gezorgd en nadat de kosmopolitische Karolingische aristocratie haar betekenis had verloren ten voordele van kleinere lokale heerlijkheden, hervond West-Europa omstreeks die tijd geleidelijk opnieuw zijn sociale en politieke evenwicht. Het machtsvacuüm dat na de politieke verbrokkeling was ontstaan, kon weer worden ingevuld door nieuwe geslachten van lokale *seigneurs* en door de steeds machtiger wordende religieuze orden. Precies die invulling is volgens Geary gepaard gegaan met een bijzonder creatieve omgang met het verleden.

Om dit proces van assimilatie en selectie in het historisch bewustzijn vanuit de moderne psychologie te duiden, zoekt hij steun bij het werk van de Brit Frederic C. Bartlett en diens volgelingen, waarin steeds de creatieve processen van het geheugen benadrukt worden (Bartlett, 1932). Die theorie heeft intussen ook haar fysiologische rechtvaardiging in het werk van de reeds genoemde Edelman gekregen (Edelman, 1989; Rosenfield, 1991: 189; Coleman 1992: 610-614), verderop in dit artikel moge blijken dat Geary's onderzoek – zijn luisteren naar de *whispers of the past* – eveneens uitnodigt tot het trekken van interessante parallellen met de psychoanalytische praktijk.

Geary's premissen

In zijn even inspirerende als provocerende inleiding neemt Geary echter duidelijk afstand van een aantal theorieën inzake "geheugen" en "verschriftelijking" die al decennialang het denken over de middeleeuwse cultuurgeschiedenis domineren. Hij verzet zich tegen een al te rigide onderscheid, gegroeid uit het pioniersonderzoek van de Franse socioloog M. Halbwachs, tussen enerzijds "individuele" en "collectieve" herinnering en tussen anderzijds "orale collectieve herinnering" en "geschreven geschiedenis" (Halbwachs, 1950).⁶ Oraliteit en schriftcultuur kunnen volgens Geary trouwens niet geheel los van elkaar, als twee verschillende cultuurvormen, worden gezien. Zich distantiërend van deze dichotomieën kiest hij voor een meer dynamische benadering van wat hij, in navolging van recent onderzoek, het "sociale geheugen" noemt, waarin individuele en collectieve herinneringen en tijdsgebonden historische percepties met elkaar interfereren en waarin orale en schriftelijke overlevering deel uitmaken van hetzelfde proces van selectie en vervorming van feiten uit het verleden (Fentress & Wickham, 1992). Aansluitend hierbij neemt hij tenslotte ook afstand van de traditionele idee van een *take-off* van de

6. De verhouding geschiedenis/herinnering is sinds Halbwachs ondermeer in de imposante reeks *Les lieux de mémoire* (Nora, 1984) en in gespecialiseerde tijdschriften zoals het Israëlische *History and Memory* verder onderzocht.

geletterdheid omstreeks de 11de-12de eeuw. Deze opvatting bracht met zich mee dat men het gebrek aan kennis over de "duistere" vroege Middeleeuwen en de vlucht die de historiografie aan het einde van de 11de eeuw nam, verklaarde vanuit een uitgesproken overgang van een mondelinge naar een schriftelijke cultuur. In navolging van R. McKitterick gaat Geary ervan uit dat er ook tijdens de vroege Middeleeuwen aanzienlijk meer geschreven bronnen voorhanden waren dan doorgaans wordt aangenomen (McKitterick, 1989). Daarvan zou slechts een beperkte fractie de loop der geschiedenis hebben overleefd. Aan de basis van die "catastrofe" ligt, althans volgens Geary, een grote teloorgang en een soms intentionele verwaarlozing van ouder bronnenmateriaal (Geary, 1994: 14, 81-82).

De radicaliteit van die laatste hypothese wordt wellicht niet door alle specialisten in dezelfde mate onderschreven en kan nogal verwonderlijk overkomen voor een maatschappij waarin geschreven documenten als bijzonder waardevol werden geacht. In de intellectuele milieus van de traditionele middeleeuwse samenleving hechtte men een erg groot belang aan het verleden, niet in het minst vanwege de enorme invloed van Augustinus' theologie en epistemologie, waarin de *memoria* een cruciale plaats bekleedde. Vanaf de 12de eeuw ging men zelfs een echt gesystematiseerde geheugencultus, of *ars memoriae*, ontwikkelen. Maar in Geary's onderzoek staat niet zozeer *educated memory*, dan wel *practical memory* centraal.⁷ Hij wordt vooral geïntrigeerd door de psychische perceptie van discontinuïteit met het verleden die hij uit de laat-10de en 11de-eeuwse bronnen afleest. De auteurs van die teksten geven onmiskenbaar de indruk zich weinig verbonden te voelen met de decennia die hen onmiddellijk zijn voorafgegaan, maar hergebruikten zonder scrupules hetgeen zij aan verre herinnering bezaten om hun eigen tijd en identiteit mee te structureren en hun macht mee te legitimeren. Voorwerp van Geary's ambitieus project vormt dus een "(...) society that explicitly found its identity, its norms, and its values in the inheritance from the past, that venerated tradition and drew its religious and political ideologies from precedent, was nevertheless actively engaged in producing that tradition through a complex process of transmission, suppression, and re-creation. (...) This transformative process necessarily meant that something new would come into being. To a greater or lesser extent, many were aware of this process, some deeply troubled by it, others accepting it with

7. De middeleeuwse geheugencultus is uitgebreid bestudeerd door Carruthers (Carruthers, 1990), in het spoor van het beroemde *The Art of Memory* (Yates, 1966). Over *educated memory*, zie ook de studie van Coleman (1992), waarin het laatste hoofdstuk volledig aan hedendaagse psychologische theorieën is gewijd.

resignation or even relish. This book is concerned less with the past itself or even the end product of this process than it is with the way that men and women around the turn of the millennium determined what was (...) useful and less useful – that is, with how individuals and groups remembered and forgot. It is also concerned with how that discarded past continued to live in the discordances, inconsistencies, and lacunae of the created past as well as in the dreams, visions, and anxieties of those who suppressed it" (Geary, 1994: 8). Al Geary's premissen impliceren één belangrijke consequentie: voor zover alle latere historiografie – dat wil zeggen, tot en met de hedendaagse kennis van de Middeleeuwen – zich baseert op de 11de-eeuwse selectie van het toen voorhanden zijnde bronnenmateriaal, is die historiografie voor een flink deel vervalst.

Vergeeten en herinneren in de late 10de en 11de eeuw

Geary toetst zijn sterk theoretiserende inleiding aan een aantal gevalstudies, gebaseerd op het bronnenmateriaal van drie verschillende regio's: de Zuid-Franse Provence, het Noord-Franse Neustrië en tenslotte het Zuid-Duitse Beieren. Zijn concrete casussen voeren de lezer langsheen een aantal uiteenlopende aspecten van het middeleeuwse proces van herinneren en vergeten. In een mentaliteitshistorisch luik bestudeert hij bijvoorbeeld de rol van vrouwen en hervormingsgezinde monniken in het onderhouden van het "familiale geheugen" en de verschillende invulling die beide groepen daaraan gegeven hebben. In zijn eerder technische onderzoek van *Traditionsbücher* en *cartularia* – verzamelhandschriften waarin oudere originele oorkonden hetzij letterlijk, hetzij geparafraseerd werden "gekopieerd" – toont hij dan weer hoe het "archivalische geheugen" gemanipuleerd kon worden. Dergelijke verzamelhandschriften kunnen immers als het resultaat bij uitstek worden beschouwd van het proces van verwaarlozing, selectie, transformatie en vernietiging van vroegmiddeleeuws materiaal. Ze hadden niet alleen een legaal-administratieve functie, maar tevens een historiografische en sacrale betekenis. Ze moesten op allerlei vlakken dienstbaar zijn voor de zelfperceptie van een kerkelijke instelling. Ook het "politieke geheugen" van de 11de eeuw heeft blijk gegeven van een uitgesproken pragmatiek en selectiviteit: volkomen irrelevant geworden herinneringen aan laat-Karolingische heersers bijvoorbeeld, werden tijdens de 11de eeuw uit het sociale geheugen geschrapt. De verwezenlijkingen van deze figuren die tussen de plooiën van de geschiedenis werden weggemoffeld, schreef men veel liever toe aan een beroemde figuur als Karel de Grote. De creatieve omgang met het verleden moest echter niet altijd intentioneel gebeuren.

Dat blijkt dan weer uit een onderzoek naar de factoren die onbewust konden meespelen wanneer bijvoorbeeld een individuele monnik zijn pen ter hand nam om de exemplarische mirakelen van de patroonheilige van zijn instelling te beschrijven: persoonlijke ervaringen, het monastieke theologische denkkader, familiale achtergronden, de voorgeschiedenis van het klooster zoals die uit het abdijsarchief kon worden afgeleid ...

Geary's analyse van het "institutionele geheugen" via eigenlijke historiografische teksten is wellicht het meest illustratief voor de raakpunten van de psychoanalytische theorie met de theoretische geschiedenis. Centraal in die *casestudy* staan twee 11de-eeuwse kloosterkronieken, de ene geschreven door een anonieme monnik van de Piëmontese abdij van Novalese, de andere door Gottschalk, monnik van de Beierse abdij van Benediktbeuern. Beide kronieken kennen een aantal opvallende overeenkomsten, niet in het minst hun vrij zeldzame materiële vorm: ze zijn namelijk bewaard in *rotuli* of boekrollen. Bovenal vertonen ze ook een aantal parallellen inzake hun ontstaansgeschiedenis, hun "waarheidsgehalte" en hun vormgeving van het verleden. Ze vormen geen politieke geschiedenissen, maar hadden duidelijk de bedoeling de monastieke instellingen die ze beschreven te voorzien van een voorgeschiedenis die overeenkwam met de mentale, de sociale en de politieke structuren van het heden waarin zij werden opgesteld. Beide instellingen, Novalese en Benedictbeuern, hadden een glorieus verleden gekend dat terugging tot de vroege Middeleeuwen, maar dat tijdens de 10de eeuw abrupt was onderbroken door de politieke instabiliteit ten tijde van de invallen van respectievelijk de Saracenen en de Magyaren. De 11de-eeuwse reconstructies van de voorgeschiedenissen van Novalese en Benedictbeuern dienden bijgevolg vooral om vroegere landerijen en rechten terug te winnen en om opnieuw religieuze autoriteit te verwerven. Die reconstructies vereisten een zekere structurering, een soort raamwerk. Het betoog van de kroniekschrijvers werd ingepast in een schematisering van het verleden die vooral het heden moest dienen. Zo bijvoorbeeld ziet Gottschalk een perfecte parallel tussen de haast mythisch voorgestelde stichting van de abdij van Benedictbeuern en de wederopbouw van diezelfde instelling na de 10de-eeuwse rampzalige lacune. Interessant is ook Geary's bespreking van de hulpmiddelen waarmee het verleden in herinnering werd gebracht: dat konden zowel voorwerpen, elementen uit het landschap, grondbezit, economische rechten ... zijn. Topografische herinneringen bijvoorbeeld, moesten vaak via orale getuigenissen weer worden opgeroepen. Daarnaast kon uiteraard ook de lezing van bepaalde teksten zoals heiligenlevens, die zelfs als object op zich al erg belangrijk waren, nuttige diensten bewijzen.

Het feit dat al Geary's voorbeelden zich bijzonder nadrukkelijk concentreren rond het in mediëvistische kringen erg modieuze jaar 1000, neemt niet weg dat de processen die hij bestudeert net zo goed uit bronnen van andere historische perioden kunnen worden afgeleid. Ook de Karolingers bijvoorbeeld, hebben ongetwijfeld al heel wat Merovingisch materiaal naar hun hand gezet, waardoor de vervorming van het beeld van de vroege Middeleeuwen al lang voor de 11de eeuw aan de gang was. Maar het is uiteraard Geary's grootste verdienste dat hij een aantal mechanismen en recurrenties in dat proces van vergeten en herinneren heeft blootgelegd. Zijn selectieve casussen nodigen niet alleen uit tot gelijkaardig historisch onderzoek binnen andere chronologische en geografische termini, maar ook tot het trekken van parallellen met de theorievorming in andere disciplines.

Een aanzet tot kruisbestuiving

Omstreeks 1188 stelde de Engelse monnik en kroniekschrijver Gervasius van Canterbury dat hij er geenszins naar streefde alle gekende *memorabilia* of "herinnerbare feiten" neer te schrijven. Hem interesseerden slechts de *memoranda* van zijn monastieke gemeenschap, of hetgeen ten behoeve van zijn medebroeders "onthouden moest worden" (Gervase of Canterbury, 1879: 89).⁸ Deze enigszins toevallige 12de-eeuwse combinatie van het Latijnse substantief *memorabilia* en het gerundivum *memoranda*, is door Geary min of meer geabstraheerd tot een conceptenpaar waarin de essentie van zijn onderzoeksproblematiek vervat ligt (Geary, 1994: 9). Op welke manier immers hebben de laat-10de- en 11de-eeuwse auteurs uit de toen voorhanden zijnde *memorabilia* hun *memoranda* geselecteerd en getransformeerd en hoe zijn die *memoranda* daardoor gaan functioneren als de *memorabilia* van de volgende generaties? Interessant is nu het globale schema dat zich – voorzichtig gebruik makend van Lacans conceptuele triptiek van het Reële, het Symbolische en het Imaginaire – uit Geary's conceptenpaar en onderzoeksresultaten laat afleiden. *Grosso modo* komt dit neer op een scandering in drie tijden.

8. "Non tamen omnia *memorabilia* notare cupio, sed *memoranda* tantum, ea scilicet quae digna memoriae esse videntur."

Vroege Middeleeuwen	9-10 ^{de} eeuw	11 ^{de} eeuw
	Saracenen Magyaren Noormannen	Historiografie Selectie in functie van actuele doeleinden
Imaginaire constructie	Eruptie van het reële	Symbolisatie
<i>Memorabilia</i>	[Reële]	<i>Memoranda</i>
III	I	II

Noemen we de eerste tijd (I) de periode van de 9de en 10de eeuw waarin West-Europa – en vooral dan de kerkelijke instellingen die het leeuwendeel van de middeleeuwse bronnen hebben nagelaten – te lijden had onder de dreiging van de Noormannen, Saracenen en Magyaren. Een confrontatie met het reële, zeg maar. Door de politieke verbrokkeling werden bovendien de bestaande socio-politieke structuren teniet gedaan ten voordele van de "nieuwe orde" die tot stand kwam in de 11de eeuw. Dit noemen we de tweede tijd (II) waarin de nieuwe orde, teneinde zichzelf te legitimeren en zich een continuïteit toe te eigenen, de geschiedenis grondig herschreef. Om het met Geary's woorden te zeggen: de historiografen uit de 11de eeuw selecteerden uit de *memorabilia* die het "barbaars" geweld hadden doorstaan enkel die *memoranda* die dienstig waren ter ondersteuning van de nieuwe socio-politieke structuren – i.c. de nieuwe lokale heerlijkheden en netwerken van hervormde kloosters – die ondertussen de macht hadden overgenomen van de vroegere Karolingische kosmopolitische aristocratieën. Dit proces van "symbolisering" is constituerend voor de derde tijd, nl. voor wat we sinds de 11de eeuw kennen als de periode voorafgaand aan de invallen en aan de implosie van de laat-Karolingische aristocratie (III). Het proces is *constituerend* omdat, zoals Geary dit aangeeft, datgene wat we vanaf een bepaald moment de vroege Middeleeuwen zijn gaan noemen, blijvend getekend werd door de selectie die chronologisch twee eeuwen later werd doorgevoerd.

In de historiografie lijkt het wel een wetmatigheid, dat wanneer de traditionele verhoudingen tussen heden en verleden op de helling komen te staan, degenen die daar het meest door getroffen worden, reageren met een hervormen van het begrip van hetgeen heden en verleden met elkaar verbindt in termen van een nieuwe continuïteit (Pocock, 1962: 217; Geary, 1994: 8). De idee van een geschiedenis als een *herschrijven* en als een poging om tot een continuïteit te komen die er wezenlijk niet is, is ook analytici niet vreemd. Uit de empirie van hun spreekuur verschijnt het in kaart brengen door de analysant van de eigen levensgeschiedenis immers eerder als een poging tot bemeestering en symbolisering van het ondraaglijke reële dan als een uiting van een wil tot herinnering, eerder als een manifestatie van een afweer en een niet-willen-weten dan van een willen-weten. Bovenstaand schema benadert dan ook heel dicht de schemata die psychoanalytici vooropstellen vanuit hun klinische ervaring. Denken we maar aan Freuds artikel over de familieroman (Freud, 1909c: 111-119). Als antwoord op de eruptie van de seksualiteit (I) fantaseert de neuroticus zich in een tweede tijd een geschiedenis (II) welke uitmondt in een imaginaire genealogie (III). Hetzelfde geldt uiteraard voor een aantal jeugdherinneringen – de zogenaamde dekherinneringen (Freud, 1899a; 1901b: 70-79) – die door het subject een plaats toegewezen krijgen in zijn vroegste kindertijd (III) maar die bij nader beschouwen pas geconstrueerd werden als reactie (II) op de confrontatie met het ondraaglijk reële van dood en seksualiteit (I).

Tot besluit

Geary's gebruik van het conceptenpaar *memorabilia-memoranda* lijkt niet alleen een adequate visie op historiografie te bieden maar vormt tevens een welgekome ondersteuning van de psychoanalytische visie betreffende geheugen en herinneringsarbeid. Waar Geary bovendien impliciet de opvatting huldigt dat de betekenis van de *memorabilia* niet eenduidig is maar geheel afhankelijk van een verworven statuut als *memoranda*, valt zijn visie perfect te verzoenen met de Lacaniaanse taaltheorie volgens dewelke een betekenaar slechts betekenis verkrijgt binnen een ketting van betekenaars.

Omgekeerd kan het hanteren van de Lacaniaanse triptiek van het Symbolische, het Reële en het Imaginaire enerzijds, en van de scandering in logische tijden anderzijds, Geary's visie conceptueel scherper stellen.⁹

9. Er kan hier in de marge overigens gewezen worden op de toenemende belangstelling vanuit de historische wereld, en vooral dan vanuit de historische antropologie, voor de toetsing van geschiedkundig onderzoek aan psychoanalytische en psychologische theorieën (Fried, 1998; Figlio,

Ook in de historiografie is men er zich sinds het failliet van het traditionele positivisme al wel enige tijd pijnlijk van bewust dat elke vorm van historiografie een *herschrijven* impliceert, met alle risico's op selectiviteit en waarheidsverdraaiing vandien. Maar terwijl Friedrich Nietzsche in 1874 in zijn *Over nut en nadeel van de geschiedenis voor het leven* daarom een nog enigszins choquant pleidooi voerde voor een complexloze en creatieve omgang met het verleden, voor een "vergeten-als-wilsdaad", argumenteerde Freud korte tijd later dat een dergelijk *vergeten* verward wordt met *verdringen*, dat het gewild vergetene kan terugkomen om zich te revancheren (Bombet & Tollebeek, 1994: 193-194).¹⁰ Het onderscheid tussen vergeten en verdringen kan men uiteraard ook in het historisch denken hanteren. Precies daarom lijkt een verder psychoanalytisch onderbouwen van een kritische historiografie zoals Geary deze beoefent, vruchten te kunnen afwerpen. Geary's opvattingen leunen dan ook heel dicht aan bij wat in de spreekkuur aan de orde is: het subject dat zijn levensgeschiedenis herschrijft om zo zijn angst te symboliseren in functie van zijn actuele verhouding tot de Ander en tot het tekort. Of, om het met de woorden van Lacan te stellen: "Si (...) l'histoire de la technique historique montre que son progrès se définit dans l'idéal d'une identification de la subjectivité de l'historien à la subjectivité constituante de l'historisation primaire où s'humanise l'événement, il est clair que la psychanalyse y trouve sa portée exacte: soit dans la connaissance, comme réalisant cet idéal, et dans l'efficacité, comme y trouvant sa raison. L'exemple de l'histoire dissipe aussi comme un mirage ce recours à la réaction vécue qui obsède notre technique comme notre théorie, car l'historicité fondamentale de l'événement que nous retenons suffit pour concevoir la possibilité d'une reproduction subjective du passé dans le présent" (Lacan, 1966; 287).

De toepassingsmogelijkheden van het freudiaans-lacaniaans driedelig schema in het historisch onderzoek zijn in elk geval legio. Waar men bijvoorbeeld nog steeds druk bezig is met de grenzeloze destructie van de twee wereldoorlogen – eruptie van het reële – te symboliseren of, in het geval van het negationisme, om te buigen tot een regelrechte *Verneinung*,

1998; Künzel, 1998; Voldman, 1999). Voor een actuele *state of the art* inzake "psychologische geschiedenis" wende men zich tot Art (1997) (contemporaine periode) en tot de verschillende bijdragen geleverd tijdens een symposium te Gent (14 november 1998), gepubliceerd in *The Psychohistory Review* (Art, Röckelein, Maître, Leibovici, 1999) (voor het onderzoek in resp. Duitsland, Frankrijk, Nederland).

10. Zie bijvoorbeeld Nietzsche's uitspraak: "Als achter het historisch denken geen vormwil werkzaam is, als niet geslecht en geruimd wordt met de bedoeling dat op de vrijgemaakte grond een hoopvol gekoesterde toekomst haar huis bouwt, dus als alleen de gerechtigheid heerst, dan zal het creatieve instinct worden ontkracht en ontmoedigd" (Nietzsche, 1994: 82).

stelt zich immer weer de vraag in welke mate historici zich bewust zijn van de selectiemechanismen en creativiteit die hen worden opgedrongen door de veranderde socio-politieke situatie.

Filip Geerardyn

Vakgroep Psychoanalyse
H. Dunantlaan 2
B-9000 Gent
Tel.: 09/264 63 57
filip.geerardyn@rug.ac.be

Jeroen Deploige

Aspirant van het FWO-Vlaanderen
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis
Blandijnberg 2
B-9000 Gent
Tel.: 09/264 40 15
jeroen.deploige@rug.ac.be

Summary

From Memorabilia towards Memoranda, On Remembering in Historiography

Starting from Patrick Geary's *Phantoms of Remembrance* (Geary, 1994) it is argued, on the one hand, that the historiographical theory as exposed in his work is in accordance with a psychoanalytical conception of memory. Geary's conceptual use of the Latin notions *memorabilia* (what can be remembered) and *memoranda* (what is worth being remembered), moreover, can clarify the psychoanalytical theory of the mechanism of remembering. On the other hand, it is argued that the Lacanian registers of the Real, the Symbolic and the Imaginary can add more rigour to Geary's historiographical theory.

Bibliografie

- J. Art (1997), "Psychologische geschiedenis: enkele bibliografische oriëntatiepunten", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, no. 27, pp. 213-228.
- J. Art, H. Röckelein, J. Maître, S. Leibovici (1999), "Symposium on Psychological History in Europe", *The Psychohistory Review. Studies of Motivation in History and Culture*, no. 27/3, pp. 1-58.
- F.C. Bartlett (1932), *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- L.C. Bombet & J. Tollebeek (1994), "Amiel, Nietzsche, Marinetti: de publieke en de persoonlijke geschiedenis", in F. Nietzsche, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*, Groningen, Historische Uitgeverij, pp. 167-194.
- J. Breuer en S. Freud (1895d), *Studies over hysterie, Klinische Beschouwingen 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1993.
- M. Carruthers (1990), *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press.

- J. Coleman (1992), *Ancient and Medieval Memories: Studies in the Reconstruction of the Past*, Cambridge, Cambridge University Press.
- I. Devroye en L. Kemp (1956), "Over de historische methode van Polybios", *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, jrg. 18, Brussel, no. 28.
- G. Duby (1977), Mémoires sans historien, *Nouvelle revue de psychanalyse*, no. 15, pp. 213-220.
- G.M. Edelman (1987), *Neural Darwinism: The Theory of Neuronal Group Selection*, New York, Basic Books.
- G.M. Edelman (1989), *The Remembered Present: A Biological Theory of Consciousness*, New York, Basic Books.
- G.M. Edelman (1992), *Bright Air, Brilliant Fire. On the Matter of the Mind*, New York, Basic Books.
- J. Fentress & C. Wickham (1992), *Social Memory*, Oxford, Oxford University Press.
- K. Figlio (1998), "Historical Imagination/Psychoanalytic Imagination", *History Workshop Journal*, no. 45, pp. 199-221.
- S. Freud (1899a), "Über Deckerinnerungen", *G.W.*, I, 1977, pp. 529-554.
- S. Freud (1901b), *Psychopathologie van het dagelijks leven: over vergeten, versprekingen, misgrepen, bijgeloof en vergissingen*, *Psychoanalytische Duiding 1*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984.
- S. Freud (1909c), "De familieroman van de neuroticus", *Klinische Beschouwingen 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp. 111-121.
- S. Freud (1950a [1895]), *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie*, Gent, Idesça, 1992.
- J. Fried (1998), *The Veil of Memory. Anthropological Problems when Considering the Past*, London, Annual lectures of the German Historical Institute London.
- P.J. Geary (1994), *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton, Princeton University Press.
- F. Geerardyn (1993), *Freuds psychologie van het oordeel*, Gent, Idesça.
- Gervase of Canterbury (1879-1880), *The Historical Works of Gervase of Canterbury*, W. Stubbs (ed.), London, Rolls Series no. 73.
- B. Guenée (1991 [1980]), *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier Montaigne.
- M. Halbwachs (1950), *La mémoire collective*, Paris, Presses Universitaires de France (in 1991 vertaald als *Het collectief geheugen*, M. Elchardus (ed.), Sociale wetenschappen klassiek 5, Leuven, Acco).
- R. Künzel (1998), "Interdisciplinaire perspectieven en perikelen: historische antropologie en psychoanalyse", *Theoretische geschiedenis*, no. 25, pp. 48-57.
- J. Lacan (1966 [1953]), "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. Rapport du congrès de Rome", *Ecrits*, Paris, du Seuil, pp. 237-322.
- J. Lacan (1975 [1953-1954]), *Le Séminaire, Livre I, Les écrits techniques de Freud*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- C. Lorenz (1990 [1987]), *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel-Amsterdam, Boom.
- R. McKitterick (1989), *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge, Cambridge University Press.
- F. Nietzsche (1994 [1874]), *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*, Groningen, Historische Uitgeverij (Ned. vertaling van: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. Zweite unzeitgemässe Betrachtung*).
- P. Nora (éd.) (1984-1992), *Les lieux de mémoire* (Vol. 1: *La République*, Vol. 2: *La Nation*, Vol. 3: *Les France*), Bibliothèque des Histoires, Paris, Gallimard.
- J. Pocock (1962), "The Origins of the Study of the Past: A Comparative Approach", *Comparative Studies in Society and History*, no. 4, pp. 209-246.

- I. Rosenfield (1991 [1988]), *De uitvinding van het geheugen. Een nieuwe visie op de hersenen*, Nijmegen, SUN (Ned. vertaling van *The Invention of Memory. A New View of the Brain*).
- M. Verduyts (1984), "Het thema van de waarheidsverdraaiing in de Griekse geschiedschrijving. Een onderzoek van Polybius en zijn voorgangers", *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, jrg. 46, Brussel, no. 115.
- D. Voldman (1999), "Le travail de la mémoire: un objet commun à l'histoire, à la sociologie et à la psychanalyse?" Atelier du groupe de travail "Histoire et mémoire", Centre Marc Bloch (Berlin), 29-30 janvier 1999, *Bulletin de l'Institut d'histoire du temps présent*, no. 73, pp.152-153.
- P. Vroon & D. Draaisma (1985), *De mens als metafoor. Over vergelijkingen van mens en machine in filosofie en psychologie*, Baarn, Ambo.
- F.A. Yates (1966), *The Art of Memory*, Chicago, The University of Chicago Press (in 1988 vertaald als *De geheugenkunst*, Amsterdam, Bakker).

Key words

Memory, Psychoanalysis and History, Historiography, Lacan, Geary.